

معرفی کتاب

شهر و شهرنشینی در بستر جغرافیای ایران

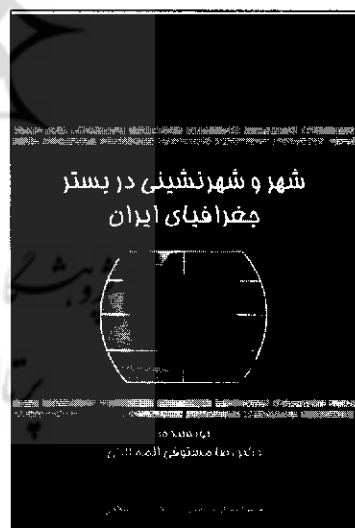
• جواد نیکنام

شهر و شهرنشینی در ایران سابقه‌ای طولانی دارد، به گونه‌ای که قدمت آن به اوایل ورود آریایی‌ها به ایران (بیش از سه هزار سال قبل) باز می‌گردد. بنابراین می‌توان گفت پدیده جغرافیایی شهر و شهرنشینی در ایران پدیده‌ای وارداتی و نوین نیست، بلکه با تاریخ آن عجین بوده است.

تنوع محیط‌های طبیعی و انسانی کشور و موقعیت استراتژیک و اقتصادی بعضی از نواحی کشور از یک سو و خلاقیت و مهارت‌های جوامع نخستین در چارچوب نظام‌های سیاسی و اقتصادی سازمان یافته باعث گردید که در نواحی مساعد کشور، به ویژه در کنار منابع آب، اولین مجتمع‌های یکجانشین شهری شکل گیرند که امروزه اغلب آن‌ها هسته اولیه شهرهای بزرگ و تاریخی کشور را تشکیل می‌دهند.

تا اوایل قرن بیستم اغلب شهرها به شیوه سنتی اداره می‌شدند و گسترش شهرها با محیط طبیعی اطراف آن‌ها سازگار بود. اما به مرور با تسلط نیروهای خارجی و ارتباط گسترده کشور با دنیای خارج و ورود مظاهر نوگرایی، دگرگونی‌های شدیدی در ساختارهای مختلف شهرها ایجاد شد. صنعتی شدن، کشف نفت و انقلاب شهری، اساس دیرینه شهرهای ایران را تغییر داد و مشکلات نوینی برای آن‌ها ایجاد کرد. این روند تاکنون ادامه داشته است.

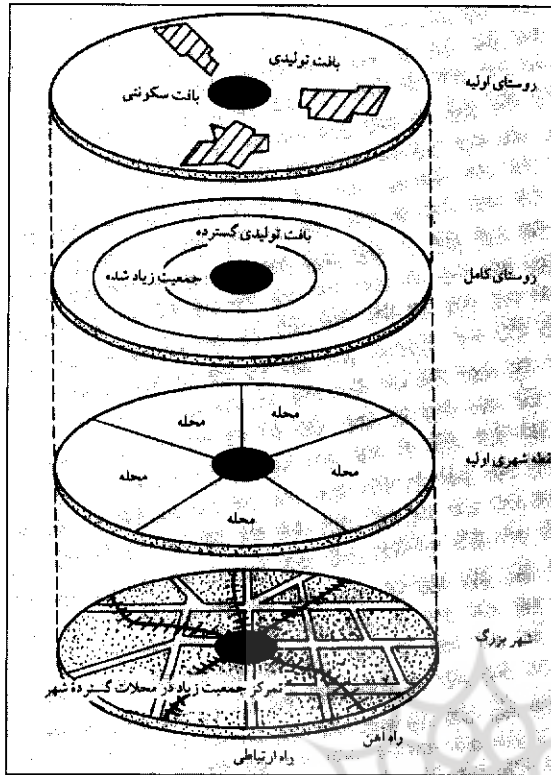
در چنین شرایطی برای بررسی و رفع مشکلات شهری نیاز به تخصص برنامه‌ریزی شهری است که مسئولیت رفع کامل یا تدریجی آلودگی‌ها، تنگناها و بهسازی محیط‌های شهری را برای سکونت رفاه بهتر جامعه بر عهده دارد. برای این که در رفع مسائل کنونی

استفاده از نظریات دانشمندان ایرانی در مورد تعریف شهر در کنار هم‌تایان غربی آن‌ها، از جمله نقاط قوت کتاب «شهر و شهرنشینی در بستر جغرافیای ایران» است

■ شهر و شهرنشینی در بستر جغرافیای ایران
 ■ نویسنده: رضا مستوفی الممالکی
 ■ ناشر: مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی، تهران،
 ۱۳۸۰، ۱۹۶ ص، ۱۰۵۰۰ ریال،
 شابک: ۹۶۴-۴۵۰-۱۱۳۳-۰۰

از آن‌جا که امروزه رشد و توسعه بی اندازه شهرها از مهم‌ترین مسائل کشور بوده و مسائل مختلفی را موجب گردیده است، مطالعه نحوه پیدایش و گسترش شهرها می‌تواند برای کمک به حل این مسائل مفید باشد.

نمودار شماره ۱ - تغییرات فیزیکی، اقتصادی و اجتماعی نقاط شهری نسبت به نقاط روستایی قبلی

شهر و شهرنشینی در ایران سابقه‌ای طولانی دارد، به گونه‌ای که قدمت آن به اوایل ورود آریایی‌ها به ایران (بیش از سه هزار سال قبل) باز می‌گردد

ج - برخلاف روستا نشینی و کوچ نشینی که به مرور زمان در حال رکود و تضعیف بوده‌اند، امروزه شهرنشینی و شهرها رشد صعودی داشته و روز به روز شاهد وضعیت رو به رشد آن‌ها هستیم. پس باید به شهرها به عنوان پدیده‌ای در حال افزایش و غیرقابل کنترل نگریست و از این رو جغرافیای شهری ایران نقش حساس‌تر و علمی‌تری نسبت به گذشته دارد.

د - مهاجرت از روستا به شهر یک پدیده مشکل آفرین شناخته شده است و متأسفانه این روند با شتاب هر چه بیشتر ادامه دارد و مشکلاتی را در محیط‌های شهری، از لحاظ اشتغال و بیکاری و ناهنجاری‌های فرهنگی، ایجاد کرده است که یکی از مهم‌ترین مسائل مورد مطالعه برای برنامه ریزان شهری است.

فصل دوم با عنوان **تعریف شهر و جغرافیای شهری در ایران**، مباحث زیر را در بر می‌گیرد:

تعریف شهر؛ ضوابط تاریخی، مذهبی، نظامی و سیاسی در ایران؛ شاخص‌های اقتصادی شهر و انواع اشتغال؛ منظره خارجی و نوع محیط؛ مفاهیم و تعاریف گوناگون درباره شهر از دیدگاه دانشمندان خارجی چون فردریک ریشتفن، ماکس سور، ژان براون، پیر دو فانتن و دیگران؛ تعریف و مفاهیم شهر از نظر اساتید جغرافیایی دانشگاه‌های کشور شامل دکتر محمد حسن گنج، دکتر مصطفی مؤمنی، دکتر محمد تقی رهنمایی، دکتر حسین شکویی و دکتر یدالله فرید، و در نهایت جمع بندی و ارائه تعریفی از شهر در ایران.

در این قسمت نویسنده بعد از تعریف شهر از دیدگاه صاحب نظران

شهرهای کشور موفق باشیم، باید مسائل شهرنشینی در قالب جغرافیای محلی به طور کامل بررسی و نتایج آن در اختیار برنامه ریزان شهری قرار گیرد. کتاب شهر و شهرنشینی در بستر جغرافیای ایران در همین راستا تألیف شده است.

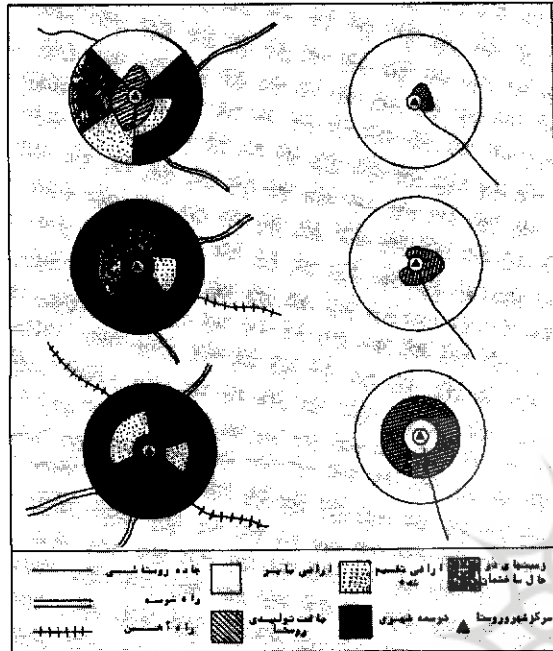
دکتر رضا مستوفی الممالکی کتاب را با پیشگفتار و مقدمه و در سیزده فصل تدوین نموده است.

در پایان کتاب نیز فهرست نقشه‌ها، فهرست جداول، فهرست نمودارها و منحنی‌ها، فهرست تصاویر و عکس‌ها و منابع و مأخذ آمده است.

فصل اول در مورد اهمیت موضوع و ضرورت مطالعه شهرهای ایران است. نویسنده در بیان ضرورت موضوع چند علت را بر می‌شمارد که برخی از آن‌ها به شرح زیر است:

الف - پدیده شهر و شهرنشینی همواره در تاریخ این سرزمین پدیده‌ای خودجوش و انسانی بوده است. پس شهر و شهرنشینی یک پدیده وارداتی و نوین نیست، بلکه با تاریخ این سرزمین هماهنگ و همگام بوده است.

ب - شهرهای ایران در قالب مکان‌های جغرافیایی مختلف، به خاطر تاریخچه کهن آن‌ها و تأثیر فرهنگی و سیاسی حکومت‌های مختلف، یک مجموعه نفیس تاریخی، مذهبی، توریستی و محیطی را نشان می‌دهند که همانند یک آئینه، منعکس کننده سرگذشت‌های پیشین می‌باشند و امروزه از آن‌ها به عنوان یک مجموعه مطالعاتی غنی برای برنامه ریزی‌های مختلف استفاده می‌شود.

نمودار شماره ۲

مراحل فیزیکی، اجتماعی، اقتصادی تبدیل روستا به شهر در ایران
در ارتباط با نمودار شماره یک

شماره ۲ نیز مراحل فیزیکی، اجتماعی و اقتصادی تبدیل روستا به شهر در ایران در ارتباط با نمودار شماره ۱ نشان داده می‌شود. این اشکال جزء اولین مدل‌های بومی‌ای هستند که تا کنون در زمینه شهر و شهرنشینی در ایران تهیه شده‌اند و خلافت و ابتکار نویسنده را نشان می‌دهند.

فصل چهارم با عنوان شهر و شهرنشینی و تحولات شهری در ادوار مختلف تاریخی در ایران، با تعریف و اهمیت موضوع آغاز می‌گردد. در اولین قسمت این بخش تحولات شهر و شهرنشینی در ایران از مرحله شروع حکومت‌های آریایی تا دوره اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد که شهرنشینی در دوره‌های ایلامی، مادها، هخامنشیان و ساسانیان را شامل می‌شود.

در قسمت دوم تحولات شهرنشینی و شهرهای ایران در دوره اسلامی طی سه دوره: از آغاز اسلام تا دوره صفویه، از دوره صفویه تا

مدلی که نویسنده در فصل سوم کتاب درباره روند تکامل روستایی و تبدیل و تحول آن به نقاط شهری در طول زمان و بعد مکان طراحی کرده، از محدود مدل‌های جغرافیایی در مورد شهرنشینی در ایران است

خارجی و داخلی، تعریف خود را از شهر بدین گونه ارائه می‌دهد: «شهر یکی از تکامل یافته‌ترین پدیده‌های جغرافیایی است که عبارت است از: چشم انداز نهایی ساخته شده به دست انسان که نتیجه آخرین دخالت‌ها و پیشرفته‌ترین عملکردهای انسانی در محیط زیست خود به شمار می‌رود. در حقیقت شهر آخرین مظاهر پیشرفت فنی، اقتصادی و فرهنگی را در محیط‌های مساعد طبیعی نشان می‌دهد که تراکم جمعیت، دوری از اقتصاد بسته کشاورزی، نقش یابی، ارتباط و شکل‌گیری اکولوژی شهری از ویژگی‌های اصلی آن محسوب می‌شود.

فصل سوم به بررسی تاریخچه و سوابق پیدایش شهر و شهرنشینی در ایران می‌پردازد و بخش‌های زیر را دربرمی‌گیرد:

الف - مروری بر پیدایش اولین تمدن‌ها و سبک‌های مختلف معیشتی در ایران.

ب - پیدایش معیشت‌های اولیه به صورت کوچ‌نشینی. نیمه کوچ‌نشینی و روستایی.

ج - نحوه پیدایش معیشت شهری و مرحله تحول روستا به شهر در ایران.

مطلب جالب توجه و ابتکاری در این فصل که توسط نویسنده تهیه شده، نمودار شماره ۱ و تصاویر ۱ و ۲ است. در نمودار شماره ۱، روند تکامل روستایی و تبدیل و تحول آن به نقاط شهری در طول زمان و بعد مکان در ایران نشان داده شده است. در تصویر ۱ نویسنده تغییرات فیزیکی، اقتصادی و اجتماعی نقاط شهری جدید به نقاط روستایی قبلی را به نمایش می‌گذارد. در تصویر

نمودار و تصاویری که نویسنده به منظور نشان دادن روند تغییر و تکامل روستاها و شهرهای ایران ارائه نموده جزء اولین مدل‌های بومی‌ای هستند که تا کنون در زمینه شهر و شهرنشینی در ایران تهیه شده‌اند

کارل زیپف، آرتور اسمایلد، والتر کریستالر، روش آماری حد اختلاف طبقه‌ای، توزیع لگاریتمی و منحنی لوزنر بررسی می‌کند. فصل دوازدهم، مهاجرت روستاییان به شهر و عواقب اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن در محیط شهری ایران، برخی مباحث زیر را در بر می‌گیرد:

خلاصه‌ای بر تاریخچه و روند مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران؛ انواع الگوهای مهاجرت روستاییان به شهرها؛ عوامل تعیین کننده مهاجرت در ایران؛ مراحل مهاجرت‌های روستا به شهر در ایران؛ عواقب مهاجرت از روستا به شهر؛ اختلاف درآمد بین خانوارهای شهر و روستایی به عنوان حاصل زیر بنایی در مهاجرت و غیره.

در نهایت در فصل سیزدهم، مسائل و مشکلات شهری و شهرنشینی در ایران بررسی شده است.

در ادامه لازم است به نکاتی چند در مورد کتاب اشاره شود. کتاب شهر و شهرنشینی در بستر جغرافیای ایران واقعاً کتابی جغرافیایی است و استفاده از نقشه‌ها و نمودارهای مختلف در آن غنای جغرافیایی آن را افزایش داده است. از دیگر نقاط قوت این کتاب استفاده از نظریات دانشمندان ایرانی در مورد تعریف شهر در کنار هم‌تایان غربی آن‌ها است.

هم‌چنین مدلی که نویسنده در فصل سوم کتاب در مورد روند تکامل روستایی و تبدیل و تحول آن به نقاط شهری در طول زمان و بعد مکان طراحی کرده، از معدود مدل‌های جغرافیایی در مورد شهرنشینی در ایران است.

با وجود نقاط قوت فوق، کاستی‌های اندکی که بیشتر سلیقه‌ای است در کتاب به چشم می‌آید که اگر بر طرف می‌گردید بر ارزش کتاب می‌افزود.

در فصل چهارم که به بررسی شهرنشینی و تحولات شهری در ادوار مختلف تاریخی در ایران اختصاص دارد جا داشت نویسنده در مورد هر دوره تاریخی توضیحات بیشتری ارائه می‌نمود.

هم‌چنین با مطالعه قسمت‌های اول کتاب خواننده احساس می‌کند که شاید این صفحات ویراستاری نشده‌اند، زیرا از روانی لازم برخوردار نیست.

اواخر دوره قاجار و از انقراض سلسله قاجاریه تا حدود سال ۱۳۴۰ بررسی شده است. سرانجام در قسمت سوم فصل چهارم، تحولات شهر و شهرنشینی در ایران از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ و تداوم آن تا زمان حاضر مورد مطالعه قرار گرفته است.

موضوع فصل پنجم کتاب طبقه بندی و توزیع جغرافیایی شهرهای ایران است که مباحث زیر را در بر می‌گیرد:

- تقسیم بندی شهرهای ایران بر اساس ضوابط ناحیه‌ای شامل: ناحیه سواحل دریای مازندران، ناحیه سواحل و جزایر جنوبی ایران، ناحیه شمال غرب، ناحیه زاگرس و ناحیه زاگرس و البرز، ناحیه خشک و بیابانی ایران و ناحیه خراسان شمالی.

- طبقه بندی و توزیع شهرهای ایران بر اساس طول و عرض جغرافیایی.

- توزیع و طبقه بندی شهرهای کشور بر حسب ارتفاع محل. فصل ششم جمعیت شهری ایران و نحوه توزیع آن را مطالعه می‌کند.

در فصل هفتم نیز شهرهای ایران بر حسب شاخص جمعیتی مطالعه و طبقه بندی می‌شوند. این فصل شامل: طبقه بندی شهرها از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ و اشاره‌ای به شهرک‌های جدید می‌شود.

فصل هشتم به مطالعه انقلاب شهری و توسعه شهرنشینی در ایرانی می‌پردازد.

فصل نهم شبکه شهری را در سه بخش زیر بررسی می‌کند:

۱. وضعیت شبکه شهری
 ۲. خصوصیات ناحیه‌ای و جمعیتی شبکه شهری ایران.
 ۳. تهران و موضع آن در گسیختگی شبکه شهری کشور.
- فصل دهم: با عنوان نقش و وظایف شهرهای ایران شامل بخش‌های زیر است:

مقدمه‌ای بر معرفی نقش‌های عمومی شهر؛ توضیحات مهم در مورد نقش شهرهای ایران.

در این قسمت نقش شهرهای ایران بر اساس نقش نظامی، نقش تجاری، نقش صنعتی، نقش تفریحی و توریستی، نقش علمی و مذهبی و شهرهای چند نقشی طبقه بندی شده است.

فصل یازدهم سلسله مراتب شهری ایران را طبق الگوی